

**Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги**

**Қарши муҳандислик иқтисодиёт институти
«Ижтимоий фанлар» кафедраси**

РЕФЕРАТ

**Бажарди:
Қабул қилди:**

**ИЭ-232 гуруҳ талабаси С.Чориева
Катта ўқитувчи С.Тўраева**

ҚАРШИ-2015

Марказий Осиё фалсафаси, унинг жаҳон маданиятида тутган ўрни.

Режа:

1. Ўзбекистон ҳудудидаги энг қадимги маданият ва фалсафий қарашлар.
2. Марказий Осиёда илк ўрта асрлар фалсафаси.
3. Темурийлар ва ўрта асрлар фалсафаси
4. XVI асрдан XX аср бошларигача Ўзбекистонда ижтимоий фалсафий тафаккур.

Эрамиздан аввалги X асрдан эрамизнинг VII асрларигача бўлган давр маҳсули бўлган диний-фалсафий таълимотлардан бири зардуштийликдир.

Бу таълимотга Зардушг асос солган бўлиб, Шарқ ва ғарбда Заратуштра, Зароастр номлари билан машҳурдир. Манбаларга кўра, Зардушг эрамиздан аввалги VI асрнинг биринчи ярмида яшаган. Лекин унинг тарихий ёки афсонавий шахс эканлиги ҳақида аниқ бир тўхтамга келингани йўқ. У ўзини пайғамбар деб эълон қилган. Лекин унинг пайғамбарлиги илоҳий асосга эга эмас. Яъни бу ҳақиқат илоҳий китобларда ўз тасдиғини топмаган.

Зардуштийликнинг бош китоби «**Авесто**»дир. унда қадимги халқларнинг дунё тўғрисидаги тасаввурлари, ўзига хос қадрият ва урф-одатлари акс этган. Унда оламнинг азалий қарама-қарши кучлари- яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва зулмат, иссиқлик ва совуқлик, ҳаёт ва ўлим борасидаги қарашлар ўз ифодасини топган. «Авесто»да, шунингдек, табиат фалсафаси, тарих, этика, тиббиётга оид маълумотлар ҳам берилган.

Фалсафа тарихида македониялик Александр (эски ўзбек тилида Искандар дейилган) истилоси ва Грек-Бақтрия даври фалсафаси ҳам халқимизнинг тараққиёт тарихида муҳим ўрин тутган. Манбаларда Александр қўшини маҳаллий халқларнинг қаттиқ қаршилигига учрагани, у «Авесто»нинг кўпгина қисмини ёндириб юборгани ҳақида маълумотлар бор. Тўғри, у «Авесто»ни ўтда қуйдирган бўлиши мумкин. Лекин буни китобнинг қадрини тушунмагани учунмас, балки ерли халқларни бирлашишга даъват этиб турувчи, улар эътиқод қўйган миллий ғоялар тимсоли бўлган ва ўз салтанатига қарши муттасил кураш олиб боровчи ватанпарварларни тарбиялайдиган манба эканини назарда тутиб, шу ишни амалга оширган.

Марказий Осиёда **буддавийлик** ҳам ўз ўрнига эга. Бу таълимот ўрта Осиёга эрамиздан аввалги II-I асрларда кириб келган. Тарихий манбаларга кўра, уни Тохаристонга балхлик савдогарлар олиб келишган. Кушонлар даврида буддавийлик дини ҳукмрон динга айланган эди. «Халқчил бўлганлиги учун Ўрта Осиёга кенг ёйилган. Буддавийликнинг Ўрта Осиёга ёйилиши қуйидаги тўрт босқичдан иборат.

Буддавийликнинг Ўзбекистон ва Ҳиндистон халқи ўртасида ўз даврида маънавий кўприк бўлиб хизмат қилганлиги аниқ. Халқларимиз орасидаги дўстлик ва биродарликнинг илдизлари ҳам ўша даврга бориб тақалади ва бугунги кунда аксарият кишилар, айниқса, ёшларимизнинг ҳинд халқи, унинг маданияти ва санъатига қизиқиши тасодиқий эмас.

Моний таълимоти юртимизда буддавийликдан кейин кенг тарқалган эди. у зардуштийлик ва христианликнинг синтезлашуви натижасида вужудга келган. Моний форс ва араб тилларида бир неча рисоалар ёзган. Лекин улар бизгача етиб келмаган.

Моний ҳатто «Монийлик ёзуви» номли алифбо ҳам тузган. унинг таълимотича, ҳаётда даставвал нур дунёси – яхшилик ва зулмат дунёси- ёвузлик бўлган. Улар ўртасида абадий кураш боради, инсон икки унсурдан (руҳ — нур фарзанди, жисм — зулмат маҳсули) иборат. Монийлик халқ оммаси манфаатларини ҳимоя қилувчи таълимот бўлгани сабабли ҳукмрон мафжура қаршилигига дуч келган.

Монийлик таълимоти асосида **Маздак** таълимоти юзага келган. У эрамининг V-VI асрларида кенг тарқалган эди. Унинг асосчиси Маздак (470-529 йиллар) бўлган. Маздак ва унинг маслақдошлари ўз қарашларида халқ оммасига суянган. Халқнинг озодлик, эркинлик, ҳурлик йўлида олиб борган ҳаракатларига раҳнамолик қилгани учун тез фурсатда уларнинг маслақдошлари, издошлари кўпайиб кетган.

Марказий Осиёда вужудга келган қадимги фалсафий таълимотлар, улар илгари сурган ғоялар бугунги кунда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Санаб ўтилган қадимги диний-фалсафий таълимотлар, яъни зардуштийлик, унинг бош китоби — «Авесто», Моний таълимоти, «Моний ёзуви», маздакийлик ҳаракати жамиятда адолат, эркинлик, тенг ҳуқуқлилик тамойилларини қарор топтиришига даъват этган. Ватан озодлиги йўлида жон фидо этган Муқанна бошчилигидаги ҳаракат нафақат Ўрта Осиёда, балки жаҳоннинг бошга ўлкаларида ҳам акс-садо берган. Ватанисининг ўша даврда шаклланган ва ривожланган бой маданияти, миллий маънавиятимиз, фалсафамиз жаҳон цивилизациясига катта таъсир кўрсатган.

Мазкур мавзуга асос бўлган давр фалсафаси араб истилоси ва мамлакатимизда ислом динининг тараққий этиши билан узвий боғлиқдир. Бу фалсафа, баъзи чет эллик мутахассислар айтгани каби, фақат араблар маданиятининг бир қисми эмас. Балки бизнинг Ватанисиз фарзандлари улуғ бобокалонларимизнинг ислом динига, ислом фалсафасига, бутун араб дунёси ва жаҳон цивилизациясига катта таъсир кўрсатган таълимотлари дунёга келган давр фалсафаси ҳамдир.

Бу Аму ва Сирдарё бўйларида яшаган халқнинг даҳоси энг юксак даражага кўтарилган, унинг атоқли намояндалари жаҳон маданияти саҳифаларига ўзларининг ўчмас номларини муҳраб кетган давр фалсафасидир. Бу фалсафанинг хусусиятлари ўша даврда кечган ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг ўзига хослиги билан белгиланади.

Мазкур мавзунинг ўрганишдан мақсад, Президентимиз Ислам Каримов таъбири билан айтганда, ёш авлод қалбида мафжуравий иммунитетни шакллантириш, «Ёшларимизнинг иймон-этиқодини мустаҳкамлаш, иродасини бақувват қилиш, уларни ўз мустақил фикрига эга бўлган баркамол инсонлар этиб тарбиялаш. Уларнинг тафаккурида ўзлигини

унутмаслик, ота-боболарнинг муқаддас қадриятларини асраб-авайлаш ва ҳурмат қилиш фазилатини қарор топтириш»дан иборат¹.

Араб босқини ва ислом дини. Мовароуннаҳр араблар томонидан забт этилиши арафасида Турк қоғоноти тизимига кирар эди. У майда амирликлардан иборат бўлиб, улар ўртасида тинимсиз тўқнашувлар рўй бериб турар эди. Айниқса, Турк қоғоноти билан сосонийлар Эрони ўртасидаги тўқнашувлар ўта шиддатли тусда юз берар эди. XII асрнинг охири ва XIII асрнинг бошларида бу ҳудуд араб халифалиги томонидан босиб олинди. Бунга Мовароуннаҳр ҳудудида яшовчи халқлар, ижтимоий кучлар орасида сиёсий ҳамжиҳатликнинг йўқлиги, ўзаро қирғин-баротларнинг авж олиши сабаб бўлди.

Мовароуннаҳрга араблар босқини билан бирга ислом дини ҳам кириб келди. Ислом сўзи арабча тангрига ўзини топшириш, итоат, бўйсунуш, тинчлик каби маъноларни англатади. Ислом дини байроғи остида кенг ҳудудда араб қабилалари бирлашган, мавжуд тарқоқликка чек қўйилган, ягона марказлашган араб халифалиги ташкил топган.

Қуръон ва ҳадисларда исломий таълимотнинг асоси баён қилинган. **Қуръон** — муқаддас китоб. Унда ислом қонун-қоидалари, иймон-эътиқод талаблари, ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрлар ўз ифодасини топган. У 114 сура ва улар таркибидаги оятлардан ташкил топган.

«**Сунна**» эса ҳадислар мажмуи бўлиб, Қуръондан кейин туради ва уни тўлдиради. Унда Муҳаммад пайғамбарнинг сўзлари, хатти-ҳаракатлари нақллар ва ҳадис шаклида жамланган.

Қуръон ва суннадан кейинги муҳим манба — **шариатдир**. Шариат (тўғри йўл, илоҳий йўл демакдир) — исломда ҳуқуқий, ахлоқий меъёр ва амалий талаблар тизимидир. Исломдаги асосий йўналишлар — суннийлик, шиалик ва хорижийлик. Улар диний таълимот, маросимчилик, ахлоқий-ҳуқуқий меъёрларга оид масалаларда ўзаро фарқланиб туради.

Хорижийлар йўналиши ўрта асрлар даврида кўпгина оқимларга бўлиниб, кейинчалик йўқолиб кетган. Фақат ибодийлар (абодийлар) оқими сақланиб қолган.

Суннийлик ва шиалик ҳокимият масаласида (суннийлик халифалик ҳокимияти, шиалик эса имомат ҳокимияти тарафдори), айрим диний маросим ва анъаналарда бири-бирдан фарқ қилади.

Калом ислом илоҳиётининг ўзига хос фалсафий таълимотидир. У диний ақидаларни асослаб беришга уринган. У Қуръонга таяниб, жаннат ва дўзахнинг азалий эканлигини,

¹ Ислом Каримов. «Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман». — «Фидокор» газетаси, 2000 йил 8 июн.

инсонда ирода эркинлигининг йўқлигини, лекин инсоннинг Оллоҳ олдида ўз қилмишлари учун масъул эканлигини асослаб беришга ҳаракат қилган.

Бундай маънавий жараёнлар билан ёнма-ён исломда **машшойунлар ва таббийунларнинг** (Арасту фалсафаси ва табиатни ўрганишга аҳд қилганларнинг) фалсафий қарашлари шакллана борган. Бу исломий маънавиятнинг дунёвий ва диний масалаларда, жаҳон фалсафий тафаккурида рўй бераётган жараёнларга нисбатан ташаббускор бир куч эканини кўрсатиб турибди.

Ислом фалсафасига кўра, инсоният истиқболи юмил инсонни шакллантириш орқали юзага келади, ахлоқ-одоб эса инсон тафаккурининг ажралмас таркибий қисмидир. Мусулмон Шарқи мутафаккирларини ақл мақоми, мантиқ илми аввалдан қизиқтириб келади, чунки мантиққа таянмаган ҳар қандай билим ишончли ва самарали бўла олмайди. Бу масала ҳам ислом фалсафасида ўз ўрнига эга.

Тасаввуф ва унинг тариқатлари. Тасаввуф фалсафий оқим ва диний-маънавий ҳодиса сифатида ислом дини доирасида (кўпгина ички сабаблар ва баъзи ташқи унсурлар — буддавийлик ва ҳиндийликнинг илк диний тасаввурлари, шарқий христиан таркидунёчилиги, неоплатонизм кабиларнинг таъсири остида) пайдо бўлди. Тасаввуф учун ваҳдоният — Оллоҳнинг бирлиги, Оллоҳ ва оламнинг порлаб туриши, фано бўлиш, ориф шахсининг тангри таоло билан руҳан бирлашиб кетиши каби мушоҳадалар муҳим аҳамият касб этади. Бу оқим намояндалари ва тарафдорларини сўфийлар, деб атаганлар ва «сўфизм» атамаси шундан пайдо бўлган. Илк сўфийлар аҳолининг камбағал тоифаси орасида шаклланган. Уларнинг ғарашлари истилочилар зулми, адолатсизлик, ижтимоий тенгсизликка гарши норозилик белгиси сифатида ҳам юзага келган.

Тасаввуфда кубравия, яссавия, нағшбандия тариқат-сулуклари кенг тарқалган.

Кубравия тариқатининг асосчиси **Нажмиддин Кубродир** (1154-1226). Хевада туғилган, ёзган асарлари орасида «Шарҳус-сунна вал-масолиҳ», «Усули ашара», «Фавоихул-жамол» кабилар машҳурдир. Кубравия тариқатининг моҳияти ўнта усулда мужассамлашган. Булар — тангрига ўз хоҳиши билан юзлашиш, зуҳд фи дунё — ҳар қандай лаззатдан ўзини тийиш, таваккул — Оллоҳга эътиқоди поклиги учун барча нарсалардан воз кечиш, қаноат, узлат — хилватни ихтиёр қилиш, мулозамат аз-зикр — узлуксиз зикр, таважжуҳ — Ҳагга муҳаббат гўйиш, сабр — нафс балосидан озод бўлиш, муро³аба — тафаккурга ғарқ бўлиш, ризо — тангри хушнудлигини қозонишдан иборат.

Яссавия тариқатининг асосчиси **Хожа Аҳмад Яссавийдир** (1166 йилда вафот этган). У Туркистоннинг Сайрам музофотида туғилган, машҳур мутасаввиф Юсуф Ҳамадонийнинг (1140 йилда вафот этган) таълим-тарбияси билан вояга етган, ориф мақомига эришган. Яссавий устозининг вафотидан кейин муайян бир муддат унинг мақомида турган, сўнг эса бу

мақомни Абдухолиқ Гиждувонийга қолдириб, Ясси — Туркистон шаҳрига қайтади ва ўз тариқати, йўл-йўриқларини ташвиқ этиш билан машғул бўлади.

Яссавийнинг оддий халқ тушунадиган услубда ёзилган, тасаввуфий қарашларини акс эттирган ҳикматлари девонида ўз аксини топган. Унда илоҳий ишқ, ҳақ васлига етишиш, унинг ишқида парвона бўлиш, ундан бошқа нарсага кўнгил қўймаслик ҳақида фикр юритилган. Яссавий риёзат, чилла, зикрга алоҳида аҳамият бериб, ҳаётининг аксариятини чиллахонада ўтказган. Яссавий тариқати Туркистон ўлкаси, Озарбойжон, Туркия, Шимолда — Қозонгача, ғарбда — Болқонгача кенг тарқалган.

Баҳоуддин Нақшбанд (1318-1389 йиллар) нақшбандия тариқатининг асосчиси. Бу таълимотнинг моҳияти «Дил — ба ёру даст — ба қор» шиорида яққол ифодасини топган. Инсон Оллоҳ инояти натижаси бўлиб, бу дунёни унутиб қўймаслиги лозим, унинг қалби доимо Оллоҳда, қўли эса меҳнатда бўлмоғи лозим. У тасаввуфнинг барча тариқатлари сингари шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат мақомларини эътироф этади.

Нақшбанднинг таъкидлашича, шариат — аҳдга вафо, исломнинг бешта асосий талабига риоя қилиш, дил ва тил бирлиги. Тариқат эса, ўзидан кечиш, фано бўлишдир. Ҳақиқат — беҳуда ишлардан узоқлашиш, ҳақ ишларга боғланиш. Демак, шариат — қонун, тариқат — йўл. Қонун вужуд ва қалбни тарбиялайди. Йўл эса кўнгилни поклаб, руҳни илоҳий қувватдан баҳраманд қилади.

Кубравия, яссавия ва нақшбандия таълимотлари маънавиятимиз тарихида жуда катта ўрин тутган. Улар маънавий таракқиётда муҳим аҳамиятга молик бўлиб, ўз таъсирини ҳалигача йўқотмаган.

Диний бағрикенглик ва дунёвий билимлар такомили. Мусулмон Шарқи, жумладан ислом жорий этилганидан кейин Ватанимиз ҳудудидан етишиб чигган буюк мутафаккирлар ижодида Оллоҳ, инсон ва табиат масалалари илоҳиёт ва дунёвий фалсафанинг муҳим муаммоларидан бири бўлиб келган. Биронта буюк аллома ва мутафаккир исломий қадриятлар мавзуини четлаб ўтмаган.

Диний илмлар соҳаларида имом Бухорий, имом Термизий, имом Абу Ҳанифа, имом Мотуридий ва имом Бурҳониддин Марғинонийлар пешгадамлик қилганлар.

Имом Бухорий (810-870йиллар) йирик илоҳиётчи, муҳаддис сифатида 60 мингга яқин ҳадис тўплаган, улардан ишончли деб топганлирини махсус тўплам ҳолига келтирган. Бу тўплам «Саҳиҳи Бухорий» номи билан машҳурдир.

Имом исо Термизийдан (824-892) «Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари», «Ҳадислардаги ихтилоф ва баҳслар ҳақида рисола», «Тарих» ва бошга асарлар мерос бўлиб голган. Имом Термизий ҳадисларни мунтазам равишда тўплаб, муайян тартибга солган ва яхлит бир китоб шаклига келтирган.

Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ханафия мазҳабига асос солган, барча ислом тарқалган ҳудудларда ўз мавқеига эга бўлган. Бу мазҳабнинг муҳим жиҳатлари калом ва илоҳиёт соҳаларининг пири Абу Мансур Мотуридий (вафоти 944 й.) нинг «Тавҳид» ва «Таъвилот» асарларида ва Бурҳониддин ал-Марғиноний (1123-1197) нинг «Ҳидоя» тўпламида ўзининг ёрғин ифодасини топган. Уларнинг асарларида ақл мақоми ва мантиқ илмига, илм ва далилга кенг ўрин берилган.

Муҳаммад ал-Хоразмий (783-850) ва **Аҳмад ал-Фарғоний** (тахм. 797-865) бутун мусулмон Шарқи ва жаҳонда табиий ва аниқ фанлар ривожига салмоқли ҳисса қўшган буюк алломалардир. Муҳаммад ал-Хоразмий араб халифалигининг пойтахти Бағдодда «Донишмандлик маскани» («Байт ул-ҳикма») га раҳбарлик қилган. Унинг «Астрономия жадвали», «Ҳинд ҳисоби тўғрисида рисола», «қуёш соати тўғрисида рисола», «Муסיқа ҳақида рисола», «Тиклаш ва қарши қўйиш ҳисобига оид мухтасар китоб» каби асарларида алгебра соҳасига асос солинди.

Шарқ халқлари орасида «Буюк математик» унвонига сазовор бўлган **Аҳмад ал-Фарғоний** (тахм. 798 й. да Кувада туғилган) астрономия ва математика соҳаларида ном таратди. Унинг «Самовий жисмлар ҳаракати ва юлдузлар фанининг мажмуаси ҳақида китоб», «Астрономия асослари», асарларида юинот харитаси тузилди. Ер ва фазовий сайёралар ҳажми, иқлимлар, жўғрофий кенгликлар тўғрисида кузатувчилар орқали асосланган янги маълумотлар берилган, илм-фаннинг янги йўналишларига асос солинган. Қўлга киритилган маълумотларни умумлаштириш, тадқиқотда ҳиссий ва ақлий мушоҳада муштараклиги алломага хос хусусиятлар сифатида дунёқарашни шакллантиришнинг муҳим омиллари бўлиб келди ва ундан кейин яшаган илм аҳлига таъсири сезилиб турди.

Фалсафа, табиатшунослик ва тиббиёт тарихини Форобий, Беруний ва Ибн Синосиз тасаввур қилиб бўлмайди. **Абу Наср Форобий** (873-950) – мусулмон Шарқида Арастудан кейин «иккинчи устоз» унвонига муяссар бўлган йирик мутафаккир ва аллома. Унинг қаламига 160 дан зиёд асар мансуб бўлиб, улар асосан қадимги юнон олимлари асарларидаги табиий-илмий ва фалсафий муаммолар шарҳлаш ҳамда бу соҳаларнинг долзарб масалаларини таҳлил гилишга бақишланган. Мутафаккир оламни икки кўринишда: «Вужуду вожиб» (оллох) ва «вужуди мумкин» (барча моддий ва рухий нарсалар) мисолида талқин қилади, барча нарсалар «вужуди вожиб» туфайли яшаш ҳуқуқига эга бўлади. Улар ўзаро бир-бири билан сабабий тарзда боқланади. Сабабсиз оқибат бўлмаганидек, оқибатсиз сабаб ҳам бўлмайди, дейди Форобий.

Абу Райҳон Беруний (973 — 1048) деярли барча фан соҳаларида ижод этган буюк қомусий аллома ва машҳур мутафаккирдир. У яратган 152 та асардан 28 таси бизгача етиб келган. Унинг табиатни ўрганишдаги хизмати каттадир. Аллома жисмларнинг ўзаро

тортишуви, Қуёш ва Ойнинг тутилиши, зарра, инерция ва сунъий танланиш, ривожланиш аномалияси, Ер қаърида рўй берадиган геотектоник силжишлар, Ер қиёфасининг тадрижий тарзда ўзгариб туриши, хилма — хил оламлар тўқрисида илмий башоратларни илгари сурган. Унинг фалсафий қарашлари табиий-илмий қарашлари таъсирида шаклланди. У модда ва замон, қонуният, зарурият ва тасодифият, ҳаракат ва ривожланиш, зиддият, сабаб ва оқибат каби фалсафий муаммоларга катта эътибор берган.

Абу Али ибн Сино (980-1037) буюк аллома ва мутафаккир. У Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида туғилиб, Ҳамадон шаҳрида вафот этган. Ибн Синодан қолган маънавий меърос тахминан 280 номдан зиёдродир. Улар тиббиёт, фалсафа, мантиқ, психология, ахлоқ, мусиқа, фармакология ва бошга соҳаларга бақишланган. Олимнинг «Шифо китоби» «Тиб қонунлари», «Билимлар китоби», «Табиат дурдонаси» каби асарлари машҳурдир. Борлиқни талқин этишда Ибн Сино Форобий изидан бориб, уни «вужуди вожиб» ва «вужуди мумкин»дан иборат, деб эътироф этади. «Вужуди вожиб» биринчи сабаб вазифасини бажаради. «Вужуди мумкин» эса унинг оқибатидир. Яратилиши доимий бўлганлиги учун яратилган «вужуди мумкин» ҳам абадийдир. Олимнинг сабабиятга оид мулоҳазалари эътиборга моликдир. Унга кўра, сабаблар моддий (муайян ҳолатни келтириб чигарувчи сабаб), фаол (муайян ҳолатни ўзгартирувчи сабаб), шаклий (турли хил гувватлар билан боғланган сабаб) ва тугалловчи (барча сабабларнинг пировард мағсади) сабаблардан иборатдир.

Мутафаккир ўз асарларида илм ва ахлоқ-одоб уйғунлиги, инсон камолоти, бахт-саодат, ижтимоий адолат, кишиларнинг ўзаро ҳамкорлиги, ҳукмдорнинг бурчи тўғрисида қизиқарли ғояларни илгари сурган. Унинг таъкидлашича, барчани бир хил ижтимоий мавқега эриштириб бўлмайди. Аслида улар учун муайян шароит яратиб бермоқ лозим. Барчанинг бой ва мансабдор бўлиши ёки ҳамманинг қашшоқ бўлиши жамиятнинг таназзули ва ингирозидир. Лекин инсон ўзгаларга меҳр-оғибатли, ғамхўр бўлмоғи, керак вақтда саховат ва мурувват қўлини ночорларга узатиши зарурдир.

Марказий Осиёда илк ўрта асрлар даврида кенг тарқалган тасаввуф таълимотидаги комил инсон мақоми, нафсни тийиш, бағрикенглик, диний донишмандлик, Мусо ал-Хоразмий ва Аҳмад ал-Фарғоний тадқиқотларида илгари сурилган табиий-илмий ғоялар, Форобий, Беруний ва Ибн Синонинг табиий-илмий ва фалсафий қарашлари, фандаги янги йўналишлар биринчи галда мусулмон Шарғи, қолаверса, бутун жаҳон табиий-илмий ва фалсафий тафаккурининг раванкига ҳаётбахш таъсир ўтказиб келди.

Афсуски, бу маданий уйғониш мўғул босқини туфайли таназзулга юз тутди. Амир ва султонлар ўртасидаги ўзаро ихтилофлар, ноаҳиллик Чингизхон босқинига қўл келди. Кўркама шаҳар ва қишлоқлар вайронага айланди, иқтисодиёт таназзулга юз тутди. Илм-фан, маданият, жумладан фалсафа илми ҳам инқирозга учради.

Чингизийлар босгини Ватанимиз маданий тараққиётини бир неча асрлар орқага суриб юборди. Ўша даврда боскинчиларга қарши курашнинг энг атоқли вакили Жалолиддин Мангуберди эса миллатимиз ўз озодлиги учун олиб борган курашнинг тимсоли сифатида тарихимиз саҳифаларида абадий қолди. Бу миллий қаҳрамонимизнинг таваллуд куни 1999 йилда кенг нишонлангани унинг руҳини шод қилиш ва Жалолиддин Мангубердини курашга отлантирган эзгу ғоялар бизнинг кунларимизда амалга ошганлигининг рамзидир.

Амир Темурибн Тарағай Баходир (1336-1405) Кеш (Шахрисабз) шаҳри яқинидаги Хўжа илғор қишлоғида дунёга келди. Унинг энг асосий тарихий хизматлари шундан иборатки, у муғулларнинг босқинчилик ва вайронкорликларига қарши курашиб, Ўрта Осиёни улардан халос этди. Майда феодал ва мулкдорларнинг ўзаро низоларига барҳам бериб, кучли марказлашган давлат барпо қилди. Мамлакатда тартиб-интизом ва қонун устуворлигини таъминлади. Унинг даврида «Куч — адолатда» тамойили амалга ошди, иқтисод ва маданият юксалди, ўзга мамлакатлар билан мустаҳкам алоқалар ўрнатилди.

Амир Темурибн Тарағай Баходир моҳир ҳарбий саркарда сифатида ном қозонди. У ўз ҳаётини Мовароуннаҳр халқининг фаровонлиги, юрт ободончилиги учун сарфлади, унинг даврида ҳашаматли бинолар, қурилиш иншоотлари, гўзал боғлар бунёд қилинди, мактаб ва мадрасалар, масжидлар қурилди, мамлакатимиз Шарқнинг гўзал ҳудудига айланди.

Темурибн Тарағай Баходир яна бир улкан ҳизмати шуки, у маданият ва илм-фан ҳомийси сифатида машҳур бўлди, ўз саройига олиму фозило ва дин арбобларини тўплади. Темурибн Тарағай Баходир даврида ички ва ташқи савдо кучайди. Айниқса, Ҳиндистон, Хитой, Россия, араб мамлакатлари билан алоқаларнинг кучайиши Темурибн Тарағай Баходир салтанати иқтисодий қудратини оширди. Темурибн Тарағай Баходир ва темурийлар даврида ислом дини ва тасаввуфга катта эътибор берилди. Ислам дини ўша даврда асосий мафкура бўлиб, марказлашган давлат барпо этишда, иқтисод, маданият ва илм-фан соҳасидаги мақсад ва вазифаларни амалга оширишда назарий асос бўлиб хизмат қилди. Темурибн Тарағай Баходир ўз фаолиятида унга таяниб иш қўрди.

Темурийлар даврида тасаввуф таълимоти кенг қулоч ёйди. Соҳибқирон тасаввуф қоидаларидан мамлакатдаги салбий иллатларни йўқотишда, турли жанжал ва низоларни бартараф қилишда, ҳақиқат ва адолат ўрнатишда, инсонпарварлик ғояларини тарқатишда фойдаланган. Нақшбандлик тариқатининг йирик шайхлари бўлмиш **Саййид Амир Кулол, Шайх Абу Бакр Тайободий, Мир Саййид Баракалар** Темурибн Тарағай Баходир пирлари бўлиб, соҳибқирон улар билан тез-тез мулоқот қилиб турган.

XIV-XV асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда илм-фаннинг кўп соҳаларида юксалиш юз берди. Жаҳонга машҳур олимлар, табиатшунослар ва шоирлар етишиб чиқди. Тиббиёт, риёзиёт, ҳандаса, тарих, адабиёт, жуғрофия, педагогика, мантиқ, фалсафа, ахлоқшунослик ва бошқаларга эътибор берилди. Айниқса, бадиий адабиёт ва адабиётшунослик тез ривож топа

бошлади, уларда ўша даврнинг муҳим ижтимоий муаммолари ва инсонпарварлик ғоялари олға сурилди. «Гул ва Наврўз» муаллифи **Лутфий** (1366-1465), «Бехрўз ва Баҳром» асарини ёзган **Биной** (1453-1512), «Тазкират уш-шуаро» (шоирлар ҳақида тазкира) нинг муаллифи **Давлатшоҳ Самаргандий**, «Юсуф ва Зулайхо», «Маҳзан ул-асрор» (Сирлар хазинаси) асарларининг муаллифлари **Дурбек** (XIV-XV асрлар), **Ҳайдар Хоразмий** ҳамда **Камол Хўжандий** (1402 йилда вафот этган), **Хофиз Хоразмий** (XIV-XV асрлар), **Исмаил Бухорий** (1365-1436), **Ягиний** (XV аср), **Ҳилолий** (XV аср), **Атоий** (XV аср) ва бошгалар ўша даврда яшаб ижод этдилар.

Бу даврда тарих фанига эътибор кучайди, йирик тарихнавислар пайдо бўлди. Темурийлар даврида **Абдураззоғ Самарқандийнинг** (1413-1482) «Матлаа ас-саъдайн ва мажмаъ ал-баҳрайн» («икки денгизнинг гўшилиши»), **Ҳофизи Абрунинг** (1361-1430) «Зубдат ат-таворих» («Тарихларнинг сараси»), **Муйиниддин Исфизорийнинг** (1494 да вафот этган) «Равзат ал — жаннат фи авсоф мадинат», **Фосих Ҳавофийнинг** (1375-1442) «Мужмали фосихий», **Шарафиддин Али Яздийнинг** (1454да вафот этган) «Зафарнома»си, **Низомиддин Шомийнинг** (XIV аср ЎV асрнинг боши) «Зафарнома»си ва бошқалар машҳур эди.

Ўша замоннинг энг машҳур тарихчилари **Мирхонд** (1433-1498) ва **Хондамир** (1475-1535) эдилар. Мирхонд Ҳиротда таваллуд топиб, шу ерда ижод қилган. Унинг асосий тарихий асари 7 жилддан иборат бўлиб, «Набиралар, подшоҳлар ва халифалар таржимаи ҳоллари ҳақида поклик боғлари» деб аталади. У олти жилдини ёзиб вафот этади, еттинчисини набираси **Хондамир** ёзиб тугатади.

Хондамир ҳам Ҳиротда туғилиб, ёшлигидан тарихнависликка ҳавас қўяди. У Аграда вафот этади. Унинг муҳим рисоалари «Мақорим ул-ахлоқ», «Ҳабиб ус-сияр», «Вазирлар учун қўлланма» ва бошқалардир.

Жаҳон илм-фани тараққиётига катта улуш қўшган буюк фалакиётчи олим ва давлат арбоби **Муҳаммад Тарағай Улуғбек** (1394-1449) математика ва фалакиёт соҳасида баркамол ижод қилган. Унинг отаси, Амир Темурнинг ўғли **Шохруҳ Мирзо** эди. Улуғбек ёшлигидан илм билан қизиқди. унга таниқли олимлар Қозизода Румий ва Ғиёсиддин Жамшид устозлик қилдилар. У гарчи давлат арбоби бўлса ҳам, маданият ва илм-фан равнақиға кўп кучини сарфлади, математика, астрономия, геометрия, тарих, кимё ва бошқа соҳаларда илмий тадқиқотлар олиб борди. Олимнинг дунёкарашида Афлотун, Арасту, Птолемей, Муҳаммад Хоразмий, ал-Фарғоний, Форобий, ибн Сино, Беруний ва бошқаларнинг асарлари муҳим ўрин эгаллади.

Улуғбекнинг улкан ишларидан бири унинг Самарқандда, Кўҳак тепалигида, Оби Раҳмат ариғининг бўйида, расадхона барпо этганлигидир. Ушбу расадхона қурилиши 1424

йилда бошланиб, 1429 йилда тугалланди. Олимнинг энг муҳим асари «Зижи жадиди Кўрагоний» деб аталади. Ундан ташқари, Улуғбек математикага оид «Бир даража синусни аниглаш ҳақида рисола», астрономияга бағишланган «Рисолайи Улуғбек» ва тарихга оид «Тўрт улус тарихи» китобларини ёзди. Улуғбек мантиқ илми, фикршунослик, мусиқа ва адабиёт назариясини яхши билар эди. Олимнинг «Зижи» икки қисм, муқаддима ва 1118 юлдузнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган жадваллардан иборат.

Улуғбек сайёраларни ўрганишда турли услубларни қўллади, булар кузатиш, эксперимент, жонли мушоҳада, исботлаш, қиёслаш, индукция, дедукция ва бошқалардир. Шунинг айтиш лозимки, Улуғбек кузатиш ва ўлчаш асбоблари такомиллашмаган бўлса ҳам, гуёш ва ой ҳаракатларини, уларнинг тугилиши ва вагтларини тўғри ҳисоблаб чиқди. у ўз атрофида қобилятли олимларни тўплади, ўзга мамлакатлардан иқтидорли олимларни таклиф этди.

Ана шундай олимлардан бири **Ғиёсиддин Жамшид ал-Қосий** (1430 йилда вафот этган) бўлиб, у йирик риёзиётчи ва фалакиётчидир. Унинг асарлари «Мифтоҳ ул-ҳисоб» («Ҳисоб калиди»), «Рисола ал-муҳитийа» («Доира ҳақида рисола») ва бошқалардир. XVI асрдан бошлаб Европа мамлакатларида унинг кашфиётидан фойдалана бошладилар.

Тарихда Али Қушчи номи билан машҳур бўлган **Алоуддин Али ибн Муҳаммад Қушчи** (1403-1474) Улуғбекнинг шогирдидир. У илмий ишларини фалакиёт ва риёзиёт соҳасида олиб борди. Унинг асарлари: «Арифметика илми ҳақида рисола», «Мантиқ рисоласи», «Астрономияга оид рисола» ва бошқалардир.

Али Қушчи «Астрономияга оид рисола»сида Ой ва Қуёш тугилиши қонуниятларини илмий асослаб берди. Олим табиат сирлари ва унинг қонуниятларини ўрганди, жисмлар ҳаракати ва уларнинг оддийдан мураккабга ўтиши тўғрисида ўз фикрини илгари сурди.

Умуман шунинг таъкидлаш лозимки, Улуғбек ва у асос солган астрономия мактаби қонунотдаги ҳодисаларни ўрганишда муҳим рол ўйнади, ўша вақтгача фанга маълум бўлмаган ҳодисаларни идрок қилиб, инсон ақл-заковатининг билиш имқониятларини кенгайтди, кейинги даврларда яшаган олимларга самарали таъсир кўрсатди. Улуғбекнинг астрономия соҳасидаги қўяларини Европада XVI асрдан бошлаб Коперник, Галилей ва бошқалар ривожлантирдилар.

Улуғбек ислом динига чуқур эътиқод қўйган, илоҳиёт ривожига муносиб ҳисса қўшган, мактаб ва мадрасалар қуришга эътибор берган жаҳонга машҳур олим эди. У XV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ҳирот маданий ва илмий марказга айланди. Айниқса, Темурийлардан Хусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида бу ерда илм-фан, адабиёт соҳасида юксалиш юз берди. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби жаҳонга машҳур мутафаккирлар етишиб чиқди. Ўрта аср мумтоз адабиётининг вакили, улуғ шоир ва мутафаккир **Абдурахмон Жомий** (1414-1492) дир. Жомийни Навоий устоз деб ҳисоблар

эди. унинг қаламига мансуб асарлар «Нафҳот ул-унс», «Хужжат ул-асрор», «Мусига ҳагида рисола», «Нағши фусус», «Воҳид атамаси ҳагида рисола», «Ҳаж қилиш йўллари ҳақида рисола», «Баҳористон» ва бошқалардир.

Жомийнинг энг йирик асари «Ҳафт авранг» бўлиб, унга «Тухфат ул-аҳрор», «Сухбат ул-аброр», «Юсуф ва Зулайхо», «Сухбат ул-асрор», «Лайли ва Мажнун», «Саламон ва Абсол», «Хирадномаи исқандарий» дostonлари киради.

Барча мусулмон мутафаккирлари каби Жомий ҳам худо абадий, мутлақ ва дунёдаги ҳамма нарсаларнинг сабабчисидир, худо мавжуд бўлганда, борлиқ йўқ эди, дунё ўзининг бошланғичини Оллоҳдан олган, демак, худо ҳамма нарсанинг яратувчисидир, деб ҳисоблайди. Жомийнинг фалсафий гaрашлари унинг инсонпарварлик ғоялари билан чамбарчас боғланиб кетади. Мутафаккирнинг кўпгина асарларида инсон, адолат, муҳаббат, эзгулик ғоялари тасвирланади.

Жаҳон маданияти равнақиға улкан ҳисса қўшган сиймолардан бири, улуг ўзбек шоири ва мутафаккири **Низомиддин Мир Алишер Навоийдир** (1441-1501). У Темурийлар хонадонига тааллуқли бўлиб, отаси Ғиёсиддин кичкина Шаҳрисабздан Қобулға бориб қолган барлос бекларидан эди. Навоий Ҳиротда Хусайн Бойқаро саройида турли лавозимларда ишлади, 1472 йилдан бошлаб вазир этиб тайинланди. Шоир мамлакат ободончилиги, равнақи ва осойишталиги йўлида кўп ишлар қилди. Мактаб, мадраса, масжид ва хонақолар, кўприк, рабoтлар, шифохоналар қурдирди, муҳтож ва камбағалларға ёрдам берди, олиму шоирларға ҳомийлик қилди.

Навоий ижоди бой бўлиб, асарлари турли мавзуларға бағишланган. «Ҳамса» яъни «Ҳайратул аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий» дostonлари ҳамда «Лисон ут — тайр», «Мажолисун нафоис», «Маҳбубул гулуб», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Мезон ул-авзон», «Муҳокамат ул-луғатайн» ва бошғалар. Булардан ташғари, Навоий «Ҳазойинул маоний» («Маънолар ҳазинаси») номли шеърий тўплам яратган бўлиб, у 45 минг мисраға яқин ғазал, рубоий, китъа ва фардлардан ташкил топган.

Навоийнинг ижоди фалсафий фикрларға бой бўлиб, унда жамият ва инсон муносабати, инсоннинг бахт-саодати, қомил инсон ва фозил жамоа, таълим-тарбия ҳақидаги фикр-ўйлари ўз ифодасини топган.

Шоир ижтимоий-фалсафий қарашларининг муҳим хусусияти шундан иборатки, унда фалсафий фикрлар мажозий тарзда, бадий ўхшатиш ва рамзий иборалар ёрдамида, зоҳирий ва ботиний маъноларда баён қилинади.

Навоийнинг ижодий меросида инсонпарварлик ва қомил инсон ғояси муҳим ўринни эгаллайди — шоирнинг «Ҳамса»сига кирган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун»,

«Садди Искандарий» каби дostonларининг асосий қаҳрамонлари Искандар, Фарход, Ширин, Лайли, Мажнун ва бошгалар юмил инсон сифатида талкин қилинади. Улар меҳнатсевар, ўз касбини устаси, доимо ўзгаларга ёрдам берувчи, шижоаткор ва жасур, ақлли ва билимдон, саховатли, тўғри сўз, софдил, камтар, ўзида хулқ-одоб, адолат, сабр-тоқат, нафси тийиш, олижаноблик каби фазилатларни мужассамлаштирган шахслардир.

Навоий халқ орасида инсонпарварлик ғояларини тарқатди, турли миллат ва элатлар ўртасидаги дўстликни улуғлади. Форобий, ибн Сино, Беруний ва бошқалар сингари, мукаммал жамият ҳақида фикр юритди. Халқни фаровонликка, бахт-саодатга элтувчи, ҳамма тенг, зулм-истибдоддан холи бўлган давлат тузумини орзу қилди. У илм-фан эгаллашни афзал билди, мол-мулкка, бойликка ҳирс қўйишни, тамагирликни қоралади. Навоийнинг яхшилик, эзгулик, муҳаббат, дўстлик, адолат, тинчлик, осойишталик ва бошқа гўзал фазилатлар, маънавий-ахлоқий қадриятлар тўғрисидаги қимматли фикрлари, насихатомуз сўзлари республикаимиз мустақилликка эришгандан сўнг ҳам баркамол инсонни тарбиялашга хизмат қилмоқда.

Ўша даврнинг кўзга кўринган мутафаккирларидан бири **Камолиддин Хусайн Воиз Кошифий** (тахм.1440/1450 — 1505 йилларда яшаган) бўлиб, Ўрта Осиё ва Хуросонда ахлоқ фалсафаси ривожига ҳисса қўшган.

Воиз Кошифий илмнинг кўп соҳаларида ижод қилган. У воизлик санъатини пухта эгаллаган, иншо, илоҳиёт, фалакиёт, адабиёт, фалсафа, ахлоқ ва педагогика соҳаларида ишлари бор. Олимнинг муҳим рисоалари «Ахлоқи муҳсиний» «Футувватномаи султоний», «Анварии Суҳайли», «Махзанул-иншо», «Рисолаи хотамия» ва бошқалардир. Ушбу асарларда мутафаккир давлатни оқилона бошқариш, инсонга гўзал хулқ-одоб қоидаларини сингдириш, илм-фан ва касб-ҳунарни эгаллаш, тижоратчи ва савдогарлар хулқ-одоби, умуман таълим-тарбия ҳақида қимматли фикрларни илгари суради. Олим ўз асарларида ҳукмронлардан халққа ғамхўрлик қилишни, уларни ҳақсизлик ва ўзбошимчалиқдан муҳофаза қилишни кўркмасдан талаб қилади. Унинг ижтимоий фалсафий ва ахлоқий ғоялари ҳозир ҳам ўз тарбиявий қимматини йўқотмай келмоқда.

XV асрнинг охиридан бошлаб Темурийлар давлати секин-аста инқирозга юз тута бошлади. Бунга темурий шахзодаларининг ўзаро уруш-жанжаллари, тарқоқликнинг кучайиши, ўзаро низолар, тахт учун курашлар натижасида мамлакатнинг бўлиниб кетиши, иқтисоднинг тушқунликка учраши сабаб бўлди. Натижада Мавороуннаҳр Шайбонийхон томонидан босиб олинди.

Темур авлодидан бўлган **Заҳириддин Муҳаммад Бобур** (1483-1530) ўша даврнинг энг маърифатли подшоҳларидан бири эди. Андижонда Умаршайх Мирзо хонадонида туғилган Бобур кейинчалик Ҳиндистонда улкан салтанатга асос солди. Бобур даврида ҳинд диёри

гуллаб яшнади, ундаги маданият юксак даражага кўтарилди. Ҳиндистоннинг XX асрдаги энг атоқли кишилари Маҳатма Ганди ва Жавоҳарлал Неру ҳам Бобур ва бобурийлар — Шох Жаҳон, Аврангзеб ва Акбар каби темурийзодаларга жуда катта баҳо берганлар.

Бобурнинг хизмати шундаки, у Ҳиндистонни марказлашган давлатга айлантирди, мамлакатда тинчлик ўрнатди, ободонлаштириш ва қурилиш ишларини ривожлантирди, карвонсаройлар, меъморий ёдгорликлар, боғчалар, кутубхоналар барпо қилди, маданият, санъат, адабиёт ва илм-фанни юксалтирди. Бобур илм-фан, санъатга катта қизиқиш билан қараган, юксак ақл эгаси, қомусий билимга эга бўлган давлат арбоби, олим ва шоирдир.

Бобурийларнинг кўпчилиги маърифатчилик билан машғул бўлдилар, олиму фузалолар билан маслаҳатлашиб турдилар. Уларнинг яна бир хизмати ислом ва будда динига эътиқод қилувчи мусулмон ва ҳиндуларни қелиштиришга, аҳил яшашга чақиришда бўлди.

Бобурнинг машҳур тарихий асари «Бобурнома»дир. Булардан ташқари, у ҳуқуқшуносликка оид «Мубаййин», аруз илмига оид «Муфассал», мусиқа бўйича «Мусиқий», ҳарбий ишларга оид «Ҳарб иши» рисолаларини ёзган. «Бобурнома» ўша даврдаги Марказий Осиё, Ҳиндистон, Афғонистон, Эроннинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳаётини, савдо муносабатлари, жуғрофияси, ҳайвонот ва наботот оламини, иқлими, қабила ва элатларнинг урф-одатлари, маросимлари, турмуш тарзини ва маросимларини ақс эттирган асардир.

Бобур ўзининг лирик шеърларида ишқ, муҳаббат, Ватан соғинчи, меҳр, вафо, инсонийлик, дўстлик, яхшилик ва меҳр-оқибатни қуйлади.

Шундай қилиб, XIV-XV асарларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда маданий юксалиш юз берди. Буни олимлар Ренессанс даври ҳам деб атамоқдалар. Баъзи олимлар эса, бу атаманинг Шарқ мамлакатларига тўғри келмаслиги тўғрисида ўз фикрларини айтмоқдалар. Нима бўлганда ҳам Европада XV-XVI асарлардаги кўтаринкилик, Ренессанснинг муҳим хусусиятлари Марказий Осиёда рўй берган маданий юксалиш бир-бирига кўп томонлари билан ўхшаб кетади. Булар орасида муштаракликлар кўп.

XIV-XV асрлар моддий ва маънавий юксалишининг муҳим хусусияти яна шундан иборатки, бу даврда ишлаб чиқариш ўсди, ички ва ташқи савдо, ҳунармандчилик, деҳгончилик ривожланди, хорижий мамлакатлар билан дипломатик ва маданий алоқалар ўрнатилди, инсон ақл-заковати ва унинг энг яхши фазилатларига эътибор кучайди, илм-фан ва санъат ривож топди, қомусий олимлар етишиб чикди, маданий меросни ўрганишга қизиқиш ортди. Темур ва темурийлар давридаги маданий юксалиш ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Улар мустақил давлатимизни мустаҳкамлашда, маданий-маърифий ва тарбиявий ишлар самарадорлигини оширишда, миллий ғоя ва мафқурани шакллантиришда маънавий озуқа вазифасини ўтамоқда.

Темурийлардан кейинги ижтимоий жараёнлар. XVI асрдан бошлаб Мавороуннахрда ўзаро урушлар, низолар авжга чиқди, Темурийлар давлати инқирозга юз тутиб, майда давлатларга бўлиниб кетди. Натижада Шайбонийлар давлати тузилди, 1510 йилда Шайбонийхон Исмоил Сафавий лашкарлари томонидан ўлдирилганидан сўнг, марказлашган давлат инқирозга юз тутди.

XVI-XVII асрларда фалсафий ва ахлогий фикр соҳасида Пошоҳўжа, Мирзажон аш-Шерозий ал-Боғнавий, ибн Муҳаммаджон Юсуф ал-Қорабоғий, Муҳаммад Шариф ал-Бухорий ва бошқаларнинг асарларини кўрсатиш мумкин.

Бу даврда Бобораҳим Машраб, Сўфи Оллоёр, Турди Фаробий ва бошқаларнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари муҳим ўринни эгаллади. Булар орасида Машрабнинг хурфикрлик руҳи билан суғорилган ижтимоий-фалсафий ва ахлогий фикрлари эътиборга сазовордир.

Бобораҳим Машраб (1640-1711) Наманганда таваллуд топади. У Мулла Бозор Охунддан диний-тасаввуфий таълимот сирларини ўрганади. Кейинчалик эса қўшғарлик Офог Хожага муридлик қилади, 1675 йилда Наманганга гайтади. Машраб ўзининг кейинги ҳаётида Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларининг кўп жойларида хусусан, Тошкент, Туркистон, Самарқанд, Бухоро, Андижон, Хўжанд, Бадахшон ва бошга ерларда бўлади. У умрининг охирида Балхда бўлиб, Қундузда Махмуд Қатағон томонидан қатл қилинади.

Машраб ғазал ва рубоийларида илоҳий севги, яъни Оллоҳга муҳаббатни тасвирлайди. Машраб тасаввуфнинг қаландарлик тариқатини танлайди, халқни эзгуликка, инсоф ва диёнатга, тўғрилиқка чақиради. Умуман олганда, шоир ислом ақидаларини инкор этмагани ҳолда, унинг баъзи қоидалари муқаддаслигига гумонсираб қарайди. Булар айниқса, Машрабнинг рўза, жаннат, дўзах, намоз, макка, қаъба тўғрисидаги шеърларида намоён бўлади.

Ўзининг ижтимоий-фалсафий фикрлари билан Марказий Осиё маданиятига катта таъсир кўрсатган шоир ва файласуф **Мирза Абдулқодир Бедилдир** (1644-1721). Мирза Бедил илмнинг кўп соҳалари, хусусан фалсафа, адабиёт, санъатшунослик бўйича ижод қилди. У ҳинд, араб, эрон, кўплаб Осиё халқларининг илмий меросини чугур ўзлаштирган етук олимдир. Булардан ташғари, Мирза Бедил Саъдий, Аттор, Жомий, Ҳофиз, Навоийларнинг шеърини, дунёқарашини пухта билган.

Унинг муҳим асарлари «Чор унсур», «Ирфон», «Рубоийёт», «Ғазалиёт» ва бошқалардир. Ваҳдати-мавжуд оқими тарафдорлари табиатнинг абадийлигини материя ва руҳнинг бирлигини тан олиб, худони оламнинг ўзида деб биладилар. Мирза Бедил ана шу таълимот тарафдори эди. Бедил ўзининг «Чор унсур», «Ирфон» асарларида ҳамма нарсаларнинг асосида ҳаво ётади, деб ҳисоблади.

Унингча, ҳаво абадий, мутлақ, ҳаракатчан, ўзгарувчан, рангсиз ва енгилдир. У юқори ва қуйи томон ҳаракат қилади. У руҳлар тўғрисида сўз юритиб, нозик буғ-бухори латиф ҳаводан келиб чиғиб, табиий руҳ, наботот руҳи, инсон руҳи, ҳайвоний руҳни пайдо қилади, дейди. Хуллас, у табиатни руҳлантиради, руҳлар моддий дунёдан ташқарида эмаслигини алоҳида таъкидлайди.

Мирза Бедил билиш ҳақида фикр юритар экан, билишнинг биринчи босқичи ҳис-туйғулар билан боғлиқлигини, билишда инсон тафаккурининг қудрати кучли эканлигини ёзади. Бедил инсон ўз қилмишлари, хатти-ҳаракатида эркиндир, деган қондани ҳаётий мисоллар орқали асослаб беришга интилади, меҳнат ва ҳунарни, илм ва касб эгаллашни улуғлайди.

Маълумки, таносух-руҳнинг кўчиб юришига ишониш ўша даврда Ҳиндистонда кенг тарғалган эди. «Ҳиндларнинг тасаввурича, — дейди Бедил, — руҳ бутунлай мустақил ҳолатда мавжуддир ва ҳар бир нарсага, жисмларга ўтиш — кўчиш қобилиятига эга». Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, Бедил таносух назариясининг ҳақиқий моҳиятини очишга уринган.

Мирза Бедил ижтимоий-сиёсий қарашларида жамият, инсон, давлат ва унинг келиб чиқиши, уни бошқариш йўллари, деҳқончилик ва унинг фойдаси ҳақида фикр юритди. Айниқса, у инсонни юксак даражага кўтарди, унинг ирки, дини ва миллатидан қатъи назар ҳурматга сазовор эканлигини уқтирди. У одамлардаги ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, вафодорлик, саҳийлик, самимийликни қадрлади, дангасалик, такаббурлик, очкўзлик, ёлхончилик, маккорликни қоралади.

Хуллас, Мирза Бедилнинг инсонпарварлик руҳи билан суғорилган ижтимоий ва фалсафий ғоялари ўша даврда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Олим ўзининг фалсафий қарашлари билан Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасидаги маданий, илмий ва дўстлик алоқаларини мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшди.

XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошларида Марказий Осиёда уч давлат — Қўгон ва Хива хонлиги ҳамда Бухоро амирликлари пайдо бўлди. улар даврида илм-фан, адабиёт ва санъатни ривожлантирган баъзи мутафаккирлар етишди. Қўгон хонлиги ҳудудида яшаб ижод этган шоирлар Нодира (1792-1843), Увайсий (1789-1850), Дилшод Барно (1800-1906) ва бошгалар ижтимоий фалсафий фикр ривожига муносиб ҳисса қўшдилар.

Булар орасида **Нодира** (Мохларойим) алоҳида ўринни эгаллайди. Шоира ўн минг мисрадан ортиқ ғазалларнинг муаллифи бўлиб, уларда замонасининг муҳим муаммоларини кўтариб чиқади. Нодира мамлакатни бошқаришда фаоллик кўрсатади, давлатни тадбир ва адолат асосида бошқаришга интилади, бу борада ўз ўғлига қўмақдош бўлади, унга ҳомийлик қилади. Шоира ижодида инсон ва унинг фазилатларини қуйлаш

асосий ўринни эгаллайди: севги, муҳаббат, ҳиммат, сабр-қаноат, ҳаё каби инсоний кадриятлар таҳлил қилинади. У ўз ижодида дунёвийлик билан бир гаторда тасаввуфнинг нақшбандия йўналишига асосланган бир бутунлик билан инсоннинг жамият ва табиатга муносабатини ҳам, илоҳий муҳаббат йўлидаги руҳий дунёсини ҳам жуда гўзал ва жонли мисраларда ифодалаб беради.

Мустақиллик шарофати билан Нодира ва бошга шоираларнинг ижодий мероси яна ҳам чуқур ўрганила бошланди, шеърӣ тўпламлари чоп этилиб, халқнинг маънавий мулкига айлантирилди.

Бу даврда **Хоразмда Комил Хоразмӣ, Огаҳӣй ва Мунис** каби шоирлар ижод қилдилар:

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистон рус чоризми томонидан босиб олинди. Рус саноатининг кириб келиши, кўплаб рус аҳолисининг Туркистонга кўчиб келиши, аҳолини «руслаштириш» сиёсати — буларнинг ҳаммаси Европа ва рус маданиятини тарқалишига сабабчи бўлди. Почта, телеграф, телефон, электр, темир йўллар қурилиши йўлга қўйила бошлагани, банклар очилгани аслида ерли халқни эзиш, уни ўзлигидан жудо қилиш орқали амалга оширилди.

Ерли халқлар орасида мустамлакачиликка қарши маърифатчилик ғоялари тарқала бошлади, янги таълим-тарбия шохобчалари, янги мактаб, маориф, маданий тарғибот, жади́дчилик ҳаракати ривож топди. Мана шундай шароитда Туркистонда кўплаб маърифатчилар етишиб чикди. Маърифатпарварлик мафкурасининг кўзга кўринган вакиллари́дан бири **Аҳмад Дониш** (1827-1897) бўлиб, у фалсафа, фалакиёт, риёзиёт, адабиёт, тарих соҳасида асарлар ёзган.

У мамлакатни одилона бошқариш учун ислохот зарурлигини уқтиради. Давлат, олимнинг нуқтаи назарича, халқнинг манфаатини ҳимоя қилиши, ҳукмдор эса, билимдон, ақлли бўлиб ўз атрофидагилар билан кенгашиб давлатни идора қилиши лозим. Бундай фикрлар, ижтимоӣ-сиёсий гарашлар олимнинг «Наводирул-вағое» ва бошга рисолаларида ўз ифодасини топган. Олимнинг асарлари ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

XIX асрнинг иккинчи ярмида ижод этган қорақалпоқ шоири ва мутафаккири **Бердак** (1827-1900) «Омонгелди», «Халқ учун», «Аҳмоқ подшо», «Яхшироқ», «Бўлган эмас», «Ерназарбий» каби асарларнинг муаллифидир. Унинг ижтимоӣ-фалсафӣй ва ахлоқӣй карашлари ёшлар онгида маънавият ва миллий мафкурани шакллантиришда муҳим тарбиявий кучга эга.

Маърифатпарварлик ҳаракатининг йирик намояндаларидан бири **Фуркатдир** (1859-1909). Зокиржон Ҳолмуҳаммад ўғли Фурғат Кўқонда дунёга келади. У «Илм хосияти», «Акт мажлиси хусусида», Тошкент шаҳрида бўғон нағма базми хусусида», «Виставка хусусида», «Шоир

аҳволи ва шеър муболағаси хусусида» ва бошқа кўплаб асарларида маърифатпарварлик ғояларини илгари суради.

Фурқат жамиятдаги салбий иллатлар ва адолатсизликларни бартараф этишда, маърифат, илм-фан, таълим-тарбия муҳим аҳамиятга эга эканлигини чуқур тушуниб етди.

Ўша давр маърифатпарварлик ҳаракатининг йирик намояндалари **Муқимий (1850-1903), Завқий (1853-1921), Анбар Отин (1870-1914), Ҳамза (1889-1929)** ижтимоий зиддиятлар кучайган даврда яшадилар. Улар жамиятдаги иллатларни танқид қилиш билан ажралиб турадилар.

Ҳамза мактаб ва маориф ишларида фаол қатнашиб, болаларни билим эгаллаши учун жонбозлик кўрсатди, доимо ҳагигат учун кураш олиб борди. Унинг маърифатчилик ғоялари ижтимоий-фалсафий фикр ва маънавият ривожига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

Туркистонда маърифатчилик ҳаракатининг авж олиши **жадидчилик** ғояларининг вужудга келишида муҳим ўрин эгаллади.

Ўша даврда жадидчилик ҳаракатининг қатор вакиллари етишиб чиқди. Булар Мунаввар Қори, Авлоний, Бехбудий, Фитрат, Чўлпон ва бошқалардир.

Маҳмудхўжа Бехбудий (1875-1919) жадидчилик ҳаракатининг асосчиларидан бири бўлиб, янги мактаблар куриш, ёш авлодни мустақиллик руҳида тарбиялаш, уларни илмли қилиш, маърифат ва тараққиёт учун курашга катта ҳисса қўшган мутафаккирдир.

Бехбудий янги мактаблар учун «Рисолайи асбоби савод», «Рисолайи жуғрофияи умроний», «Китобат ул-атфол», «Амалиёти ислом», «Рисолаи жуғрофияи русий» ва бошқа дарсликларни ёзади. Унинг асосий асари «Падаркуш» драмасидир. Булардан ташқари, Бехбудий кўплаб публицистик мақолалар ёзди, матбуотда хизмат қилди, нашр ишлари билан машғул бўлди. Унинг мақолаларида миллат ва Ватан тақдири, мустақиллик ғояси, ахлоқ ва таълим-тарбия ва бошқа масалалар ўрин олган.

Жадидчилик ҳаракатининг йирик намояндаларидан бири **Абдулла Авлонийдир (1878-1934)**. У педагогик фаолият ва бадиий ижодни қўшиб олиб борди. Авлоний очган мактабларда дунёвий фанларни болаларга ўқитиш йўлга қўйилди. Мутафаккир «Иккинчи муаллим», «Биринчи муаллим», «Алифбедан сўнгги ўқув китоби» каби дарсликларни яратди.

Айниқса, олимнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» дарслиги болалар дунёқараши, миллий онги ва мафқурасининг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Унда болаларга илм-фан сирларини ўргатиш, яхши хулқ-одоб қоидаларини сингдириш, Туркистон халқини асрий қолоқликдан қутқариш йўллари, иқтисод, тадбиркорликни ривожлантириш, мамлакатни хом-ашё қарамлигидан халос этиш, маърифат ва маънавиятни юксалтириш масалалари ёритилган.

Авлоний «Адвокатлик осонми», «Биз ва Сиз», «Португалия инқилоби», «Икки севги» ва бошга драматик асарлар ёзиб, ўзбек театри ва драматургияси ривожига муносиб ҳисса қўшди.

Жадидчилик ҳаракатининг яна бир ёрқин вакили **Абдурауф Фитрат** (1884-1939) бўлиб, илмнинг кўп соҳаларида ижод қилган мутафаккирдир. Олим «Сайҳа» («Бонг»), «Ҳинд сайёҳининг гиссаси», «Учгун» тўплами, «Чин севиш», «Ҳинд ихтилочилари», «Ўзбек тили грамматикаси», «Чикатой адабиёти» ва бошга кўплаб асарлар ёзди. Фитратнинг асарларида халқни жаҳолат ва нодонликдан қутгазиш, илм-маърифатга қўл уриш, миллий мустақилликка эришиш, халқнинг ўзлигини таниши, онгининг ўсиши, кучли ва ривожланган давлат тузиш, халқнинг билимдон бўлиб, тижорат ва тadbиркорлик билан шуғулланиши, Европанинг фан ва техника ютуқларини ўрганиш каби ғоялар илгари сурилади. Унинг юқоридаги миллатпарварлик ва ватанпарварлик руҳи билан суғорилган ғоялари ҳозир ҳам тadbиркорлик, маънавият ва маърифатни рағбатлантиришда, миллий қоя ва мафқурани шакллантиришда, халқнинг ўзлигини англашида муҳим аҳамиятга эга.

Хуллас, Ўзбекистон ҳудудидаги темурийлардан кейинги ижтимоий-фалсафий фикр тарихини қисқа ёритиш шундан далолат берадики, у бизнинг давримизгача узлуксиз равишда маданият, инсон тафаккури ва ағл-заковатининг юксалишида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Лекин мустабид тузум даврида ижтимоий-фалсафий фикр тарихига бир томонлама, синфий нугтаи назардан ёндашилди, фақат коммунистик партия мафқураси талабларига тўғри келадиган ғоя ва фикрларга эътибор берилди. 1917 йилдаги Октябрь тўнтаришидан сўнг аста-секин ўтмиш маънавияти, фалсафий фикри ўрнини марксча-ленинча мафкура эгаллай бошлади. Олий ўқув юртлари, кенг халқ оммаси орасида диалектик ва тарихий материализм ва илмий атеизм тарғиб қилинди, уларга тўғри келмайдиган таълимотлар қаттиқ танқид остига олинди. Энг ачинарлиси шуки, ўз миллий маданияти, урф-одати ва анаъаналарига содиг бўлган, уларни саглаб қолишга интилан зиёлилар, шоир ва ёзувчилар гувғинга учраб, қатағон қилинди.

Лекин юқоридан бўлган тазийқларга қарамай, маданий-маънавий ва ижтимоий-фалсафий меросимизни ўрганиш, тадқиқ қилиш тамоман тўхтаб қолмади. 60-70 йилларда И.М. Мўминов, В. Зоҳидовларнинг ижтимоий-фалсафий фикр тарихи бўйича тадқиқотлари аҳамиятга эга бўлди. Улар Форобий, Беруний, ибн Сино, Навоий, Али Қушчи, Мирза Бедил ва бошқаларнинг фалсафий дунёқарабини тадқиқ қилдилар.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви маданий меросимизни ҳолисона, ҳаққоний ва янгича тафаккур асосида тадқиқ қилиш учун кенг имкониятлар яратди. Эндиги вазифа собиқ мафқуранинг асоратларини бартараф қилиб, миллий мафқураимизга таяниб бой

маънавий ва маданий қадриятларни, ижтимоий фалсафий тафаккур тарихини чуқур ва ҳар томонлама ўрганишдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Қуръони Карим. Тошкент, «Чўлпон», 1992.
2. Каримов И. А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. Тошкент, «Ўзбекистон», 1999.
3. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Тошкент; «Ўзбекистон», 2000.
4. Каримов И. А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9-жилд. Тошкент, «Ўзбекистон», 2001.
5. Каримов И.А. «Юксак маънавият – енгилмас куч» Тошкент, 2008. .
6. Фалсафа. Маърузалар матни. Тошкент, «ДИТАФ», 2000.
7. Фалсафа асослари. Ўқув қўлланма. Т, «Ўзбекистон», 2005.
8. Фалсафа. Дарслик. Т, 2006.
9. Темур тузуклари. Тошкент, «Фан», 1991.
10. Мўминов И.М. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Тошкент, «Фан», 1993.
11. Темур ва темурийлар салтанати. Тошкент, «Фан», 1996.
12. Керен Л. Амир Темур ва Франция. Тошкент, «Адолат», 1996.
13. Дадабоев Г. Амир Темурнинг ғарбий маҳорати. Тошкент, «Ёзувчи», 1996 йил
14. Рўзиева М. Нақшбандий таълимоти ва миллий ғоя. «Халқ таълими», 2002 йил, 6-сон.
15. Валиев Ш. Амир Темур ва дин муносабатлари. «Мулоқот», 2005 йил, 2-сон.
16. Убайдов Н. Улуғбек баҳра топган мерос. «Мулоқот», 2004 йил, 5-сон.

